

A 16. SZÁZADI ÁRFORRADALOM A KÖZEL-KELET
GAZDASÁGTÖRTÉNETÉBEN

(The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies (6) 1975, 3–28.)

A 16. század az oszmán Közel-Kelet országainak súlyos gazdasági és társadalmi válságával fejeződött be, amely történelmük döntő fordulópontját jelentette. Ennek a strukturális válságnak legszembetűnőbb jele a népi lázadások sorozata, mely legfeltűnőbben Anatólia muszlim-török lakossága körében jelentkezett. A felkelések, melyek dzseláli-lázadásokként ismertek, nyílt polgárháborúvá fejlődtek az oszmán állam erői ellen, és első fázisuk pontosan tizenöt évig, 1595–1610-ig tartott.

Az oszmán krónikák e felkeléseket csak egyszerű bandita akcióknak írják le, melyeket ördögi banditafőnökök szerveztek és vezettek. Az oszmán levéltári anyag újabb keletű tanulmányozása azonban azt sugallja, hogy ezek az eredmények ennél sokkal bonyolultabbak és jelentősebbek voltak mind eredetükben, mind megnyilvánulásaikban. Ennek az új látásmódnak az első jele nem sokkal a Kemal-felkelés után tűnt fel Hüseyin Husameddin munkájában, az Amasya Tarihi-ben¹, melyben azt vetette fel, hogy a dzseláli-mozgalom valójában Anatólia turkomán lakosságának nyílt lázadása volt az oszmán kormány korrupt adminisztrációja ellen, amely teljesen a *devsirme* szolgák kezébe került, akiket szultáni szolgálatra rendeltek. Szerinte Anatólia nomád és turkomán elemei számára sohasem volt előnyös a birodalom pénzügyi adminisztrációja. Mindehhez ráadás volt a turkománok új nemzeti érzése, melyet Közép-Ázsia török múltjának dicsőséges történelmi emlékei tápláltak, ugyanúgy, mint a Szafavidák által terjesztett vallásos propaganda, mely az általános elégedetlenséget roppant gyűlöletté változtatta. Husameddin magyarázata érdekes volt és vonzó, de figyelmen kívül hagyta aényt, hogy az időszak legnagyobb, Kara Jazidzi által vezetett lázadásában a legtöbb résztvevő nem Anatólia turkománjai közül került ki.

E problémát vizsgáló következő tudós A.S. Tveritnova volt,² aki a dzseláli-felkelésekben együttműködést talált a parasztság és a kisebb

feudális birtokosok között, akik együtt lázadtak a korszak nagyobb feudális urai ellen. Tveritinova azonban elmélete alátámasztására semmiféle dokumentális bizonyítékot sem hozott, eltekintve azoktól az adatoktól, melyek a felkelésekre vonatkozóan az oszmán krónikákban találhatóak. Cikke nem több, mint az ismert tényeknek a marxizmus sémáinak megfelelő bemutatása. Az általános kérdések az oszmán feudális elemek változását illetően, melyet még a kapitalizmus válsága és a kizsákmányolt parasztok nyomorúsága is fokozott, a későbbi tudósoknak hasznos hipotézissel szolgált, melyet a levéltári adatok³ alapos vizsgálatával is kutathatnak.

A dzselali-lázadások társadalmi és gazdasági hátterét vizsgáló török történészek közül a legkiválóbb és legsikeresebb Mustafa Akdağ, az Ankarai Egyetem professzora, aki felfedezéseit levéltári dokumentumok részletes vizsgálatán alapuló tanulmányok sorozatában tette közzé. Akdağ szerint nem lehet helytálló az a nézet, mely szerint ez (t. i. a felkelések) török nemzeti támadás lenne az idegen rabszolga kormányzat ellen, mivel az oszmán dinasztia tekintélye meglehetősen nagy maradt ez alatt az idő alatt is egész Anatóliában. A lázadók legnagyobb részt nem valamilyen határozott forradalmi program érdekében ténykedő parasztok, hanem inkább a hatalmas infláció és a hatalmas — az oszmán hadsereg támogatására alapított — katonai birtokok felbomlásának a következtében földvagy munka nélkül maradt földművesek voltak.

A 16–17. századi ár- és demográfiai változásokkal foglalkozó levéltári tanulmányaim lehetőséget adnak arra, hogy megkíséreljem újra elemezni ezeket az eseményeket. Sok okot lehet vizsgálni, de itt csak a gazdasági faktorok szerepével, nevezetesen a birodalmon kívülről származó monetáris nehézségeivel szándékozom foglalkozni.

1. AZ OSZMÁN BIRODALOM GAZDASÁGI SZERKEZETE ÉS DOKTRINÁJA

Az oszmán birodalom első századainak gazdasági rendszere több oldalról is sajátos volt, mely bizonyos mértékben összhangban volt kora körülményeivel. A heves kritikák mellett nem szabad elfelejteni, hogy az oszmán birodalom jelentős gazdasági felemelkedéshez biztosított lehetőséget egy olyan területen, amely az oszmán hódítás előtt századokig hanyatlásba és elszegényedésbe süllyedt.

Az oszmán rendszer alapján egy önmagát ellátó birodalom volt. Azért, hogy a birodalmon belül szisztematikusan kihasználják a jólét hatalmas forrásait, és megőrizték politikai, gazdasági integritását, egységét, az oszmánok egy szorosan zárt gazdasági rendet igyekeztek megvalósítani. Meglátták, hogy szükség van az európai nagyhatalmak, mint Velence és Genova, gazdasági befolyásának és kizsákmányolásának megszüntetésére. Ugyanakkor kísérletet tettek olyan eszközök kifejlesztésére, melyekkel a birodalom különböző gazdasági zónái kiegészítik egymást, a veszélyes törések és egyensúlytalanságok kifejlesztése helyett, melyek a múltban gazdasági válságot és depressziót hoztak. Ezen törekvésekben az oszmánok nagymértékben sikeresek voltak. A birodalom robosztus alkotmánya és politikai hatalma első két századában lehetővé tették egy olyan gazdaságpolitika kialakítását, mely meglehetősen kedvező volt és ezzel teljesen elkerülje az olyan gazdasági kríziseket, mely elődeit gyönghítette.

Csak akkor, amikor Európa megkezdte saját politikai és gazdasági hatalmának fejlesztését, tört meg ez a rendszer. Az oszmán társadalmi és gazdasági rend intézményeinek hanyatlása teljesen a porta által uralt területen kívüli fejlődés eredményeként kezdődött, különösen a nyugat-európai, az „atlanti gazdaság” óriási vitalitása és ereje következményeként. A birodalom gazdasága nem egy, a szervezetében rejlő hiba miatt bomlott fel, sem pedig egy organikus törvény miatt, hanem azon óriási történelmi változások következtében, melyek lerombolták egyensúlyát, feltartóztatták természetes gazdasági fejlődését és intézményeit jóvátehetetlen pusztulásra ítélték.

A 15. század második felében a nagy európai nemzetek megkezdték azt az intellektuális és gazdasági fejlődést, mely végül világalomra juttatta őket. Ekkor érte el csúcát az Európán kívüli atlanti expanzió, kiterjedve először Afrikára, majd új földrészek felfedezésében kulminálódott. Az európai nemzeteket elsődlegesen a nagy hasznot hajtó arany- és rabszolgakereskedelem vonzotta Afrikába. Nem sok kellett ahhoz, hogy az afrikai aranykészlet jelentős részét ők csapolják le. Ez az arany volt a gazdasági ellátás fő forrása az egész Mediterráneum számára, és megszerzésével az európaiak egy igencsak jövedelmező koloniális rendszer fejlődésének alapjait vetették meg az eljövendő századokra. Az afrikai tapasztalat megadta a gyarmati hatalmaknak a gyakorlatot és módot, hogy új technikákat, erős gazdaságot és anyagi bázist fejlesszenek ki; s ez elkerülhetlenné tette, hogy továbbhaladjanak Amerika (1492) és a Jóreménység-fok

(1498) felé. Ezek a felfedezések elkerülhetetlenül Ázsia szívének meghódításához és kizsákmányolásához vezettek. Még csak a kezdeteknél tart a fontos földrajzi felfedezések Európa gazdasági és társadalmi struktúrájára tett hatásainak felderítése; hatásuk a nem-európai országokra pedig még kevésbé ismert. A régi nemzetközi selyem- és fűszerkereskedelem áthelyeződése az új, végig-tengeri útra, komoly csapás volt a korábbi utakat ellenőrző országok gazdasága és pénzügye számára.

E tanulmányban nem annyira a kereskedelmi áthelyeződés nyilvánvaló tényeit, mint inkább az ebből következő árforradalmat vizsgálom, amely a 16. században ugyanúgy elborította Európát, mint az oszmán birodalmat.

Az imperialista struktúra és a gyarmati kereskedelem bizonyos európai országok számára hihetetlen gazdagságot produkált. A hódítás és fosztogatás kezdeti szakasza után az európai hatalmak hamarosan átalakították gyarmati birtokaikat agrárültevényekké és ami talán még fontosabb, bányákká. A kizsákmányolásra gyorsan kifejlesztett, hathatós eszközök lehetővé tették számukra, hogy óriási mennyiségű aranyat és ezüstöt hozzanak be Európába: a mennyiség az 1495-ben importálthoz képest 3, 5 vagy 7-szeresére nőtt. Ennek az óriási új tőkekezletnek a befecskendezése Európa kereskedelmébe és iparába új tevékenységeket hozott létre és új termékeket bocsátott az európaiak rendelkezésére, akiknek a profitja csak akkor realizálódhatott teljesen, ha új piacokat, és új befektetési forrásokat tudtak találni. Mindez óriási inflációval, társadalmi és politikai válsággal járt együtt.

Amíg az európai gazdaság gyorsan fejlődött, a tőkefelhalmozódás-befektetés és az infláció egymást táplálta, az oszmán zárt gazdaság, természetéből következően, erősen ellenállt egy hasonló út követésének. Ennek eredményeként Nyugat-Európa és az oszmán birodalom gazdasága egyre távolabb került egymástól. A megnövekedett árak, melyet Európában az alapvető árucikkekért fizettek, fokozatosan megindították ezen áruknak az oszmán piacokról való kiszívását. Búzából, vörösrézből, gyapjúból és hasonlókból, amelyek az oszmán gazdasági struktúra alapjait képezték, annyira kevés lett a birodalom főbb centrumaiban, hogy itt is bekövetkezett az árak gyors inflációja, ami hamarosan a zárt gazdasági rendszer egyensúlyát és biztonságát veszélyeztette. Amíg az intézményesített rendszer megtiltotta az ilyen alapvető árucikkek exportját a határokon kívülre, az erősen inflálódott európai piacokon nyerhető profit csábítása az oszmán és idegen kereskedőket egyaránt arra ösztö-

nözte, hogy minden lehetséges eszközt megragadjanak ezen árukra az oszmán birodalomból való kicsempészésére.

A helyzet egyre inkább megnehezítette a Porta számára fő feladatának teljesítését: a birodalom főbb városai számára megfelelő készlet biztosítását. Ugyanakkor a nyersanyaghiány egyre növekvő válságot eredményezett az oszmán iparban, ami viszont még nagyobb elégedetlenséghez vezetett a kézművesek körében, akiknek közvetlen vagy közvetett panaszai a kor oszmán adminisztrációjának dokumentumaiban is hangot kaptak. Természetesen számukra a helyzet annak az eredménye, hogy az országban megjelent „a spekuláció és a szertelen haszon átkozott szelleme”, a kézművesek elhagyták a régi kereskedelmi regulációkat és testületi hagyományokat, és hogy az adminisztráció hatalmasai közönyösek és korruptak. Nem láthatták, hogy a helyzet valójában a birodalmon kívüli gazdasági fejlődés eredménye, amivel szemben a hagyományos oszmán adminisztrációs rendszer tehetetlennek bizonyult. Természetesen alkalmazták a hagyományos módszereket a veszély elhárítása érdekében; megnőtt az ellenőrzés a „stratégiai” gabona exportjában, az ezt megsértőket komoly büntetéssel fenyegették, a szállítás közben elkapott árukat az állam kisajátította, de a gabona európai piacokra való tiltott csempészetéből származó haszon olyan hatalmas volt, hogy ez a kereskedelem továbbra is vonzotta a résztvevőket, akik képesek voltak büntetésre lelni még az állam legmagasabb beosztású képviselői között is. E csempészkedés sokak számára a birodalomban szabályszerű kereskedelemmé vált és néhány társadalmi osztály számára forrásává sokkal nagyobb gazdagságnak, amit korábban valaha is fel tudtak halmozni. Az oszmán mezőgazdaság szintén kezdte megérezni az inflálódott európai árak nyomását saját organikus szervezetén, azon területek kiterjedt uradalmain, melyek legkedvezőbben rendezkedtek be a titkos kereskedelemben való részvétellel, s így orientálódni kezdett egy, a termékeivel masszív kereskedéshez jobban alkalmazkodó agrárrendszer felé.

A korabeli levéltári anyagok demonstrálják, hogy lehetetlen volt megállítani az eddigi integrált oszmán birodalom és az „atlanti gazdaság” közötti árkülönbségből adódó feszültséget. A nagy nyomású „domináns gazdaság” behatolása a kifizetésű oszmán gazdaságba elkerülhetetlen következménye volt a kettő közötti árkülönbségnek. Ez bekövetkezett mindazon ellenállás ellenére is, melyet az oszmán rendszer képes volt tanúsítani. A gazdasági behatolás komoly inflációs folyamatot termelt ki, ami együtt a másik, inkább belső faktorról, társadalmi és politikai

változásokat idézett elő, ami zavarta a birodalom társadalmi és gazdasági biztonságát, és végül kikerülhetetlennek bizonyult.

AZ OSMÁN IPAR VÁLSÁGA

Ahogy a birodalom áruszerkezete fokozatosan a „domináns gazdaság” hatása alá került, az oszmán ipar is baljóslatú változásoknak nézett elé, amit nem lehet egyszerűen az ipar számára elsődleges anyagok készletének európai abszorpciójával magyarázni. Az ármechanizmus és áruabszorpció fegyvereihez ráadásként az atlanti-zóna gazdasága a birodalom hagyományos kereskedelmi és termékszerkezetét is fenyegette.

Európában bámulatos kereskedelmi expanzió adott életet egy új, kapitalista iparnak – különös tekintettel a textil- és fémiparra, – egy állandóan szilárd exportra termelő iparnak. Ez az új ipar kapitalista vállalkozók és kereskedők kezében összpontosult, akik szabadok voltak minden korporatív korlátozástól, akik új szellemben dolgoztak, új technikákat feltalálva, új divatokat kezdve, új szükségleteket teremtve. Intenzív termelési módszereket vezettek be és új piacokat nyitottak, hogy árúkat elérhetővé tegyék egy egyre jobban szerteágazó klientúrának. Ezzel teljesen megváltoztatták a nemzetközi kereskedelmet, új karaktert adva neki – a határtalan expanziót. Így az oszmán kézművesipar a 16. sz. második felében szembekerült egy, a világ piacainak elfoglalása felé nagy ütemben fejlődő európai iparral. Az idő hatalmas változást hozott a hagyományos nemzetközi kereskedelemben. Például a kisszámú kereskedők által képviselt európai kereskedelem korábban csak néhány luxuscikket és speciális terméket exportált az oszmán birodalomba. Ez az import nem jelentett konkurenciát a helyi iparnak. Ellenkezőleg, vámjövendelmeket teremtett, és növelte a kiváltságos osztályok jólétét. Emellett még az európaiak jó ügyfelei is voltak az oszmán luxusiparnak, akik legalább annyit, ha nem többet vásároltak, mint amennyit eladtak; kereskedelmük aktív és ösztönző jellegű volt. Az oszmán prosperitásnak az európai kereskedelem nélkülözhetetlen része volt.

A 16. sz. második felében ez a kép megváltozott. Az erős kereskedelmi szervezetek által fenntartott és hatalmas nemzetállamok által ösztökélt európai kereskedelem konkurrálni kezdett a helyi iparral, és a gazdasági hanyatlás elsődleges faktorává vált. Az új európai nemzeti kereskedelem a lehető legnagyobb mennyiségű árut szándékozott eladni

külföldre és mindenféle késztermék importját visszaszorította. Így nem jelentett piacot az oszmán iparnak. A Levante-kereskedelem „gyarmati kereskedelemmé” vált, Törökország az európai ipar egyik olyan ügyfelévé változott, amely többé nem exportált késztermékeket, csak nyersanyagokat.

Ennek a modellnek egyik példája a burszai selyemipar. A 16. sz. második feléig e város óriási mennyiségű, és kiváló minőségű, legnagyobb részt exportra szánt selyemszövetet termelt. Ahogy azonban az európai selyemipart tökéletesítették, az európai kereskedők többé nem vásároltak Burszában mást, mint selyemfonalat, alig várva a napot, amikor már csak selyemgubót kell vásárolniuk.⁴ Ugyanez a folyamat jellemezte az ankarai mohair (sof)-ipart. Ankara export minőségű mohairszövege révén éledt újjá, de a 16. sz. végére egy fonalközpont szintjére esett vissza s az ankarai kecskeszőr egyszerű piacává vált. Mint Bursa, olyan egyszerű nyersanyag-ellátóvá vált, amiből mások húztak hasznot.⁵

Világosan látható, hogy az új európai kereskedelem megjelenése az oszmán kézműves ipar stagnálásához vezetett. Igaz, hogy a kézműipar számos helyen fennmaradt, de nem fejlődött tovább. Szemben az állandóan fejlődő európai iparral, az oszmán ipar nem talált rá arra a dinamizmusra, mely a világgazdaság új körülményeihez való alkalmazkodáshoz szükséges volt. Minthogy állandóan szélesedő szakadék volt közte és az európai ipar között, az oszmán rendszer hanyatlásra volt ítélve.

A 16. századi oszmán gazdasági stagnálás egyik fő oka tehát az új európai kereskedelem. A kereskedelmi egyensúly felborult a kereskedelem valósággal sokkolta a helyi ipart. Ez pedig nemcsak az arany és ezüst elvesztését jelentette, hanem a veszteség orvoslását is lehetetlenné tette.

Így történt, hogy jóval a gőz iparban és közlekedésben energiaforrásként való felhasználása előtt, jóval az ipari forradalom előtt, a világkereskedelem és ipari termelés más, kisebb gazdasági forradalmi megsemmisítő fölényt biztosították az európai kereskedelemnek a világgazdaság meghódításában.

2. VOLT-E AZ EURÓPAIVAL PÁRHUZAMOS ÁREMELKEDÉS A 16. SZÁZADI OSMÁN BIRODALOMBAN?

A 16. század utolsó negyedében az áruk és szolgáltatások árai Európában a századelőhöz képest 3–4-szeresére emelkedtek. Ez az óriási növekedés Nyugat-Európában kezdődött, majd kiterjedt Itáliára és Közép-Európára. Braudel megállapítja, hogy bár az oszmán birodalmat mindig egy teljesen elzárt gazdasági, politikai és társadalmi rendszernek tekintették, e folyamat hamarosan elérte Törökországot is.⁶

Kutatásaim egyik célja az volt, hogy az oszmán források módszeres áttanulmányozása alapján megvizsgáljam ezt a hipotézist. A hivatalos oszmán árlistákról (narh),⁷ az edirnei katonai hagyatéki leltárból,⁸ és a Szülejmánije mecset és a vele szomszédos épületek építése alatt kifizetett munkabérekéből és az anyagárból,⁹ több Imaret – menedékházak, melyeket az utazók és tanulók ingyenes ellátására és táplálására tartottak fenn – költségvetéséből nyert eredményeket már több tanulmányban közzé tettem.¹⁰

Az első táblázat (1.) az e forrásokból származó adatokat mutatja be, pl. az élelmiszerek áremelkedését a 16. század vége körül. A táblázat első (I.) oszlopa a tulajdonképpeni vételárakat és -mennyiségeket mutatja, és a Szülejmánije menedékház (imaret) számára 1585/86-ban vásárolt főbb élelmiszerek és más kiegészítők összkiadását. Mivel ugyanebből az alapítványból hasonló számadások hiányoznak mind a korábbi, mind a későbbi időkre vonatkozóan, összevetésül hasonló alapítványok számadásait használtam, a II. oszlopban a Fatih Imaretjét 1489/90-ből, és a III. oszlopban a II. Bajezid Imaretjét 1604/5-ből. A II. és III. rész a számadásokban szereplő akkori egységeket együtt mutatja azokkal az árakkal, amiket akkor kellett volna fizetni, ha ugyanakkora mennyiséget vásároltak volna, mint amennyit a Szülejmánije Imaret 1585/86-ban. E számok megközelítőleg egy évszázadon keresztül mutatják ugyanazon tételek összvételárának változásait. Tételek, melyek 615.194 akcséba kerültek a 15. sz. végén, a 16. sz. végén 1.122.635 akcséra, s a 17. sz. elején 2.908.618 akcséra emelkedtek. Ha egy számadásban ugyanazon tételre több árat adtak meg, a vásárolt mennyiségért fizetett átlagárat használtam. Mivel mindhárom Imaret Isztambul ugyanazon piacain vásárolt, helytálló összehasonlításokat lehet tenni a lejátszódott óriási áremelkedésről. Ha az 1489/90-es árat mint ármutatót 100-nak vesszük, azt jelenti, hogy az 1585/86-os árak 182,49-ot, az 1604/05-ösök pedig 472,73-ot értek el.

I. tábla
Az évi konyhai kiadások összessége, a Szülejmánije Imaret 1585/86-os zárszámadásának anyag- és mennyiségi arányainak alapján,
alkalmazva más imaretekben jegyzékbe vett árakra

Egység	I. Szülejmánije Imaret (Isztambul, 1585/86)				II. Fatih Imaret (Isztambul, 1489/90)		III. II. Bajezid Imaret (Isztambul, 1604/05)	
	Ár (akcse)	Használt áru mennyiség	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	
Bárány	Okka ^a	3.00	77,615.00	232,845	1.43	110,989	10.00	776,150
Búza	Kile ^b	23.38	4,482.50	104,784	13.50	50,513	71.71	321,440
Liszt	Kile	25.54	11,521.00	294,246	18.22	209,912	75.00	864,075
Rizs	Kile	33.00	4,338.00	143,154	16.93	73,442	60.00	260,280
Tisztított vaj	Kantar ^c	525.41	208.40	109,495	264.00	55,017	792.00	165,052
Méz	Kantar	401.10	292.52	117,330	180.40	52,770	800.00	234,016
Mandula	Kantar	462.20	22.34	10,326	167.20	3,735	1,144.00	25,556
Fekete szilva	Kantar	111.73	17.70	1,978	79.20	1,401	264.00	4,672
Keményítő ^d	Kantar	173.70	71.50	12,420	128.28	9,029	264.00	18,876
Piros szőlő	Kantar	87.99	50.20	4,417	33.00	1,656	264.00	13,252
Sáfrány	Dirhem ^e	1.66	7,423.00	12,322	0.24	1,781	4.00	29,692
Bagolyborsó	Kile	30.00	192.00	5,760	16.25	3,120	51.00	9,792
Bors	Okka	119.61	66.30	7,934	25.17	1,678	90.00	5,967
Hagyma	Okka	0.92	3,762.00	3,461	0.41	1,541	3.00	11,286
Kömény	Okka	8.91	124.50	1,110	4.00	498	33.11	1,743
Tüzelő	Ceki ^f	12.12	4,683.00	56,758	5.00	23,415	30.00	155,054
Só	Kile	11.00	390.50	4,295	12.00	4,696		11,715
			Összes	1,122,635		615,194		2,908,618
			Index	182.49		100		472.73

a 1285 g (az adatok: Viqueinel: Voyage dans la Turquie d'Europe (Párizs, 1868, 258.)

b Az isztambuli búza kile: 20 okka v. 25,6 kg (35 liter), rizs kile: 10 okka

c 44 okka v. 56,5 kg

d búzából készített ételkeményítő

e 3,212 kg

f egy cseki tüzelő: 180 okka v. 231 kg

2. tábla

*Élelmiszerek és konyhai kiadások táblázata dátumokkal,
a Szülejmánije Imaret 1585/86-os számadásaiban talált anyag- és
mennyiségi arányokat alapul véve, más időpontokban jegyzékbe vett
árakkal összehasonlítva*

No.	Dátum	Defter- szám	I. akcsében		II. ezüstgrammban	
			Évi össz kiadás	Index	Évi össz kiadás	Index
1	1489/90	0.91	615,194	100.00	472,469	100.00
2	1555/6	7098	875,184	142.26	639,759	135.41
3	1573	6278	1,107,173	179.97	755,092	159.82
4	1585/6	1954	1,122,965	182.48	765,862	162.10
5	1586/7	1954	1,649,975	268.20	633,590	134.10
6	1587/8	5833	1,959,381	318.50	752,402	159.25
7	1588/9	5832	2,248,665	365.52	863,487	182.76
8	1595/6	5039	2,716,593	441.58	1,043,172	220.80
9	1596/7	5039	3,273,274	532.07	1,256,937	266.20
10	1599/1600	5039	2,572,694	418.20	987,914	209.10
11	1600/1	5039	2,831,130	460.20	914,455	193.55
12	1601	5039	2,966,493	482.20	958,177	202.80
13	1602/3	5039	2,908,618	472.79	939,483	198.85
14	1605	5039	3,788,575	615.83	1,223,709	259.00
15	1605/6	5039	3,879,814	630.66	1,253,179	265.24
16	1623/5	5039	3,650,751	593.43	1,179,132	249.57
17	1628/9	6019	2,635,718	428.44	806,529	170.70
18	1629	5813	2,603,421	423.19	796,646	168.61
19	1632/3	632	3,103,609	504.50	949,704	201.00
20	1634/5	682	2,957,876	480.80	905,110	191.57
21	1635/6	682	1,986,904	486.52	913,992	193.45
22	1636/7	682	2,961,130	481.30	906,106	191.78
23	1648/9	580	2,892,179	470.12	885,007	187.31
24	1655/6	989	2,841,328	461.86	869,446	184.02

I. Összkiadás akcsében, amit adott évben fizettek és egy 1489/90-es évekhez viszonyított mutató.

II. Összkiadás és mutató az akcse akkori ezüstgramm értékében.

A 2. tábla az áremelkedés még részletesebb kimutatása, amely Isztambulban fekvő különböző birodalmi imaretek különféle évi számadásain alapul. No. 1. a Fatih Imaret számadásain alapul, a No. 4–7. a Szülejmánije Imaretből származnak, a 8–16. és 18–23. II. Bajezid Imaretéből, a No. 17. I. Szelim Imaretből, a No. 24. pedig Ahmet Szultán Imaretjéből.¹¹ Az ármutatókat továbbra is az 1489/90-es év 615.194 akcsés összege határozza meg, mint 100-as alap mutatószám. Az akcse értékének ebben az időben való változása miatt, ami nemcsak az árváltozásoknak, hanem az akcse érmének az állam és a hamisítók által való devalválásának is köszönhető, átszámítottam az összes költségvetésben megadott élelmiszervásárlások összértékét egy állandó ezüstgramm összegre, hogy megtudjam az árucikkek valódi költségét, és így pontos összehasonlítás-hoz jussak. Ezért szükséges volt a számadások készültekor használatos ezüstérme (akcse) tényleges súlyát és tisztaságát, valamint az aranyhoz viszonyított értékét is meghatározni.¹² A 16. század első felében 100 ezüstdirhemet 420 akcséra osztottak fel, ez akcsénként 0,731 g ezüstsúlyt jelent. Ötvenkét ilyen akcse tett ki egy oszmán aranypénzt (altun) 1491–1516 között, ötvenöt volt egyenértékű 1 altunnal 1517–49 között és hatvan 1550–66 között. Ezek alapján 1491-ben 10,64 g ezüst felelt meg 1 g aranynak, 1560-ban pedig 11,42 g.¹³ Az akcse stabilitása azonban rohamosan esett a század következő felében.

II. Szelim 1566-os trónralépését követően 100 dirhem ezüsből 450 akcsét vágtak 420 helyett, és az ezüst mennyisége minden akcsében 0,731 g-ról 0,682 g-ra esett. Ennek ellenére a kormány továbbra is megkövetelte 60 akcsének egy arany altunra történő átváltását. Az ezüstpénz értéke olyan gyorsan esett, ahogy a hamisítók és a pénzverők csökkentették a forgalomban maradó akcsék ezüstartalmát. Ennek eredményeként az ezüst valós piaci értéke 80–100 akcséra esett aranyanként, ami inflációhoz vezetett és számos gazdasági és pénzügyi problémát okozott. A kormány több alkalommal próbálkozott az akcse értékének helyreállításával, de siker nélkül.

Egy 1584–86 között kiadott rendeletben az oszmán kormányzat új akcsét vezetett be, 800 darabot vágtak 100 dirhem ezüsből, így minden akcse csak 0,384 g-ot nyomott. 120 új akcsének kellett a 3,517 g-os oszmán aranypénzzel megfelelnie. Így a régi ezüstérme helyett, amelyből 60 akcse 40,92 g ezüstsúllyal felelt meg egy aranynek, létrehoztak egy új érmét, melyből 120 akcse 46,08 g súllyal felelt meg ugyanannak az aranynek. Így az arany ezüstben számított tényleges ára 11,52 g-ról

13,10 g-ra nőtt. Ennek eredményeként az élelmiszerek és más anyagok árai megemelkedtek, a fekete-piac virágzott, a fix fizetésűek szenvedtek. Isztambulban az új érme kibocsátásáért felelős hivatal ellen általános népfelkelés tört ki és Mehmed pasa beglerbéget és a kincstárnokot (defterdár), az új érme kiadásáért legközvetlenebbül felelős hivatalnokokat lefejezték.¹⁴ 1589–90-ig a kormány nem volt képes a régi helyett új érmék kiadására és a pénzügyi stabilitás biztosítására. Így az akcse továbbra is vesztített értékéből és az árak, a nemesfémek nemzetközi mozgása, a kereskedelmi módszerek változása, az oszmán birodalom háborúinak óriási kiadásai¹⁵ és a hatalmas népességnövekedés – amely egész Európában éppen úgy zajlott a 16. században, mint a Mediterráneum világában – következtében továbbra is emelkedtek.¹⁶

Ugyanolyan nehéz volt már az akcsét ebben az időben fenntartani, mint amilyen nehéz lesz később. Törökország minden elővigyázatossága, habozása és kapálódzása ellenére egy nemzetközi méretűvé vált infláció közepén találta magát.

Egy 1600. november 15-i árjegyzék (Narh Defteri)¹⁷ előszava szerint, valamivel az 1584–86-os leértékelés és árszabályozás után, az érmék finomsága és értéke újra esni kezdett és az áruk és élelmiszerek árai rohamosan emelkedni kezdtek. Az állam lefoglalta az elértéktelenedett pénzt és új akcsét hozott ki, szabványosítva és árfolyamát megszabva megkísérelte a birodalom gazdasági életében a rend helyreállítását. Közölték, hogy a bazároknak és a piacokon olyan új árlistát fognak bevezetni, amelynek szabályozói visszatérést jelentenének azokhoz a régi, normál árakhoz, melyek nemrég kiléptek hagyományos kereteikből.¹⁸ Egy újonnan vert akcse lenne a törvényes fizetési eszköz, melyből 120 ér egy arany altunt.

Az állam azonban nem oly módon oldotta meg a problémát, hogy a kincstár terhére vállalta volna a lefoglalt akcsék régi árfolyamon való kicserélését. Ehelyett további leértékelés mellett határoztak, hogy kihasználják anyagi nehézségeik csökkentésére adódó helyzetet. A régi 0,384 g akcse már 1586-ban erre a súlyra süllyedt és 950 akcsét vágtak a hagyományos 800 helyett 100 dirhem ezüstműből, ezzel már 0,323 g-ra esett. Így egy arany altun, ami korábban 46,08 g ezüstnek felelt meg (tehát 120, egyenként 0,384 g-os akcsénak), most várhatóan csak 38,76 g ezüstöt ért (120 0,323 g-os akcse). Vagy másképpen, korábban egy g arany 13,10 g ezüstnek felelt meg, most 11,01 g-nak, így növelve az ezüst hivatalos árfolyamát.

Tudjuk, hogy e reform után az 1611–18 közötti években az arany ára szabad árfolyamon¹⁹ 120–130 akcse között változott, de 1618 vége felé az arany ára emelkedni kezdett. Emelkedett, tehát a kormány újra megváltoztatta az akcse ezüst értékét. Most 1000 akcsét, s nem 950-et vertek 100 dirhem ezüsből, továbbra is tartva a 120 az 1 altunhoz hivatalos arányt. Bár az akcsét 0,306 g ezüstre csökkentették, a hivatalos árfolyam ugyanaz maradt, mint amikor az akcse ezüsttartalma 0,384 g volt.

Rövid időre mellőzve az okokat, láttuk, hogy az oszmán birodalom, bekerülve a hatalmas nemzetközi infláció áramlatába, a devalvációval eredménytelenül tett kísérletet nehézségei felszámolására. A leértékelés még nagyobb árkimozdulást eredményezett, és a birodalom egyik pénzügyi válságból a másikba esett, nem volt képes szembefordulni a magát fogvatartó erős árral. Ahelyett, hogy kifejlesztettek volna egy olyan jól átgondolt tervet, amely figyelembe vette volna a gazdasági eshetőségeket és lehetőségeket és a siker lehetőségét, a kormány megengedte, hogy a devalvációs folyamat elhúzódjon. Az állami politika hatástalan és tanács-talan volt a napról-napra komolyabbá váló krízissel szemben. Felismerték azonban, hogy a leértékelési politika volt az egyik fő oka azoknak az ár-emelkedéseknek, mely elszegényítette őket; a nép fellázadt és meggyilkolta azokat a hivatalnokokat, akik ezt kezdeményezték.

1619 elején nagy pénzszabályozás kezdődött. 1620-tól az arany ára mégis újra emelkedni kezdett – 1623 első hónapjaiban 200–240 akcséra, később 275–310 akcséra, végül 1624 első hónapjaiban elérte a 400-at. Újra szükség volt állami közbelépésre.

A pénzszabályozások működése jól látható egy burszai narh defter-ből.²⁰ E defter szerint egy 1624. november 21-i isztambuli rendelet elrendeli az új akcse bevezetését. 80 az 1 spanyol réalhoz, 120 az altunhoz arányban forgalmazták, hogy „e tiszta, pontos és valódi akcséből 10 az 1 dirhemhez” legyen. A megfelelő piaci árakhoz viszonyított árregulációt készítettek elő. Hasonló szabályozásokat vezettek be Isztambulban, és az új érme értékét 1624. november 24-én kihirdették.²¹

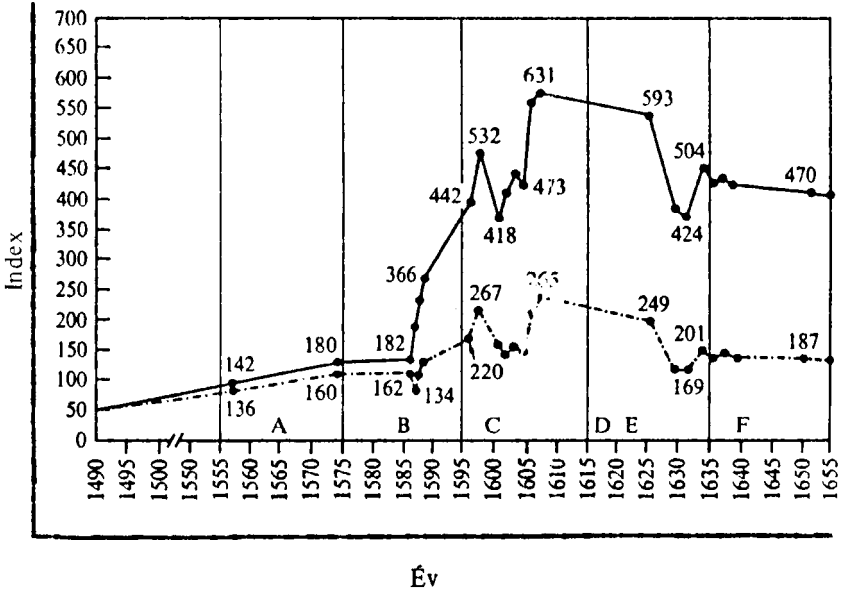
A nehézségek árán egy-két évig fenntartott árfolyam újra nőni kezdett. Először 130 volt, majd 1036–39-ben (Hidzsa szerint) [1626–29] 180, 1040–41-ben 200, 1042–44-ben 220, 1045–46-ban 240, és végül 1048–1050 között (1636–1640) 250. Újra szükség volt egy új pénzkiegyenlítésre.

Az 1641. január 1-én (1050 Ramazán 17) bejelentett pénzreformban

úgy döntöttek, hogy 100 dirhem ezüsből 1000 akcsét vertek. Újra 120 0,307 g-os akcsét adnak egy oszmanli altunért (tehát az akkor vagy 3,490 vagy 3,464 g-os súlyért.)²²

1. grafikon

Élelmiszermutatók az imaret feljegyzésekből, 1490–1655 összefüggő vonal akcsében, szaggatott vonallal az ezüstgramm

A grafikon mutatja az árváltozásokat a birodalomban. Akár akcsében számolva a birodalom hivatalos pénzét, akár reálban, hogy elkerüljék a nehézségeket, melyeket az akcse ezüsttartalmának fluktuálása okozott, a török élelmiszer-árak 1585 óta gyorsan emelkedő összetett mutatószáma 1606-ban érte el legmagasabb szintjét. Bár rögtön ezután esett egy kicsit, de az emelkedés a 17. század közepéig megmaradt.

Ha az 1490-es áraknak adjuk a százás mutató értékét, az élelmiszerárak „nominális” akcsében 182-re emelkedtek 1585-re, egy közel 100 éves periódusban. A mutató reálban – az az index, mely figyelembe veszi az akcse ezüsttartalmának változását – 162-re emelkedett. 1585 és 1605

között az akcse mutatója 631-re, a reál index 265-re emelkedett. Az ár-emelkedések jól mutatják, hogy egész Törökország milyen mértékben bonyolódott bele a nemzetközi inflációba.

Az állami beavatkozás ellenére, mely rögzített hivatalos árak és az akcse devalválásának formájában jelent meg, meglehetősen pontosan tudjuk analizálni az ár-emelkedést, az árak fizetési feltételei és az érmék tiszta ezüsttartalma alapján. Így, bár az árakat „normális” akcséban jegyezték fel, azaz az akkor használt, gyakran csökkentett értékű akcséban a valódi ezüst gramm súlyt használva megítélhetjük a pénzügyi nehézségek mértékét, melyek a néptömegeket, a pénzügyet és az államot sújtották, utóbbi üzleteit fizetések kiadásakor és adóhátralékok begyűjtésénél a hivatalos árfolyam alapján kötötte.

Hozzá kell tenni, hogy a tanulmányozott edirnei és burszai hagyatéki leltárak (tereke defterleri) és imaret feljegyzések megerősítették az isztambuli imaretek évi könyvviteli följegyzéseiből (yillik muhasebe bilançolari) vett ár-emelkedések beszámolóit. Egy korábbi tanulmányban az edirnei II. Bajezid Imaret 1489–1616 közötti éveiről pontos másolatokat jelentettem meg két elszámolási jegyzékről.²³ Ezek alapján az 1489-es század összevont élelmiszer mutató 1616-ra 434,4-re emelkedett. Alapos tanulmányozás kimutatta, hogy ez az emelkedés az isztambuli imaretekben is lejátszódott. Ugyanezt a tendenciát találjuk a tereke defterlerekről készült tanulmányok alapján is.²⁴ Az edirnei kadilik (jogi körzet) tereke defterében egy véka (kile) búza ára 6–10 akcse között mozgott 1540–55 közt, 1566-tól megindult 9-ről 20 akcse felé. 1597–1607 között vékánként 40–65 akcsés átlagárát találunk (Ld. a 20. jegyzetben idézett munka 447. lapjának táblázatát.)

A burszai Orhan Szultan imaret évi feljegyzései által regisztrált búzaárak szintén nagy ár-emelkedést mutatnak. A búzaárak 1539–65 között 4–5 akcséről 7-re emelkedtek, s végül kileként kb. 8 akcséra. 1617-re 52,5-re emelkedett. Egy kile rizs ára 1539 és 1616 között 8-ról 11 akcséra változott, majd 1617-re 37,5-re. Egy okka (400 dirhem = 2,8 font = 1,25 kg) főzősír 6–8 akcséről 26,8-re emelkedett, egy okka méz 5–6-ról 16,7 akcséra.

Nyilvánvaló, hogy szükség van hasonló elszámolásokra, amelyekkel kiterjeszthetjük az árak tanulmányozását más tételre is, mint élelmiszerek és a jótékonyági intézmények számos és változatos tetelei. Jövőbeni munkánk remélhetően el fogja dönteni, hogy ezek tanulmányozásának megvannak-e a lehetőségei a török levéltárakban.

A BIRODALOM GAZDASÁGI HELYZETE A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 16. század végén az oszmán birodalom nagy nemzetközi inflációs ár- és kereskedelmi mozgáson ment keresztül, ami alapjaiban rázta meg társadalmi és gazdasági életét. Hogy megértsük ennek a mozgásnak a pénzügyre gyakorolt hatását, hasznos megvizsgálni az oszmán állami költségvetés, az államháztartás és pénzügyi nehézségek alapvető visszatükröződéseit. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy ezeknek a nemzeti költségvetéseknek mind természetükben, mind formájukban más jelentésük van, mint a modern nemzeti költségvetéseknek. A szóban forgó költségvetések (icmal) a Főkönyvelő Hivatal évvégi zárszámadásai, amelyet szokás szerint előterjesztettek a szultánnak megerősítésre. Néhányat közülük megőriztek és ezek közül sokat különböző rendszer szerint összehelyeztek. Emiatt nehéz a költségvetéseket egymásutánosságukban összevetni és tanulmányozni, teljes, tudatos vizsgálat alá vetni őket.²⁵

Az itt vizsgált 4 költségvetés alapján az állami Központi Admisztrációs Hivatal (Merkezi Devlet Idaresi) évi jövedelme és kiadásai összegezhetőek, amint a 3. táblázat mutatja.

*3. tábla
Költségvetés*

	A 1527/8	B 1567/8	C 1581/2	D 1669/70
Bevétel				
akcse	221,582,402	229,034,916	279,649,967	592,528,960
altun ²⁶	(4,028,771)	(3,817,248)	(4,660,832)	(4,937,741)
Kiadások				
(akcse)	150,228,282	221,532,423	277,578,755	637,206,348
Különbség				
(akcse)	71,354,114	7,502,698	2,071,967	44,677,388

E költségvetéseket vizsgálva nem szabad elfelejteni, hogy az „évi jövedelem” (senelik gelir) szekció nem a Birodalom összes akkori létező adójának jegyzéke. Pl. az 1527–28-as költségvetési év büdzséi alapján az évi össz adóbevétel 537.929.006 akcse volt. Ennek csak 51 %-át

(276.977.724) vették jegyzékbe, mint a Központi Adminisztrációs Hivatalhoz tartozót, „szultáni magánpénz” címén (Padisah Haslari). 37 %-ot 37.512 kisebb-nagyobb tímárbirtokos számlájára vettek jegyzékbe. A fennmaradó 12 %-ot hasonló módon, adminisztrátorok nevére vagy emlak és evkaf vagyonként vették jegyzékbe.

A Központi Adminisztrációs Hivatal nevére szereplő 51 % sem tartozott a nemzeti költségvetésbe. Pl. ugyanazon 1527–28-as költségvetésben 35.395.322 akcsét a „szultáni magánpénzből” sohasem küldtek Egyiptomból, Aleppóból, Damaszkuszból és Dijarbekirből beglerbégjeik parancsára. A pénzt helyben költötték el az erődök őrségére és a tartományi katonaságra. Ugyanígy nyilvánvalóvá vált, ha egy háború el fog nyúlni, a front katonai parancsnoka elrendelhetette, hogy a csatarendbe állított határhoz közeli ejaletok jövedelmeit a begyűjtési helyen költsék el. Ezeket az összegeket általában nem foglalták bele a nemzeti költségvetésbe. Ha az 1669–70-es költségvetést tekintjük, még ha adatai nem is olyan biztosak, mint a fentié, azt találjuk, hogy a nemzeti jövedelemnek csak egy negyedét vették jegyzékbe a költségvetésben. Egy előirányzott 2,4 milliárd akce jövedelemből csak 592,528,960 jelenik meg.

A korábbi okok bebizonyítják: nincs alapja annak a feltételezésnek, hogy ha az ország hódítás útján nő, a Központi Adminisztrációs Hivatal által használható pénzforrások növekednek és új pénzügyi erőforrások kerülnek az állam kezébe. Valójában a látványos hódítások és hatalmas területszerzések ellenére a 16. század második felének elhúzódtott háborúi egyre jobban kimerítették az oszmán birodalom pénzügyi tartalékait. A hadsereg többé nem volt kész a történelmi események által ráruházott nagy feladatokra. A kimerülés jelei mutatkoztak, és nyilvánvalóvá váltak a fegyverkezési és taktikai előrelépés követésének nehézségei, mely gyors gazdasági fejlődést nyújtott a Nyugatnak. S ami még rosszabb, az oszmán hódítások átlépték az „optimális” területi határt. Megszűntek hasznosnak lenni az államháztartásnak és a meghódított területek védelme óriási kiadásokat emésztett fel.

Ez volt a helyzet pl. a meghódított magyar területeken ugyanúgy, mint a 16. század végén Irántól anektáltakon. E tartományok, miután kimerítették saját jövedelmeiket, a központi kormánytól jelentős évi anyagi támogatást igényeltek, amely az arany és az ezüst jó minőségétől függött.

E szempontból a meghódított iráni tartományok igen jelentősek. A központi kormány kénytelen volt e területek jövedelmén felül, a határos

tartományok, mint Aleppó, Djarbekir és Erzerum bevételének jelentős részét is rájuk költeni. Rendszerint az egyes tartományok szolgáltatták a központi kormányzat költségvetésének jelentős részét. Kényszerítve ezzel a kimerült birodalmi kincstárt jövedelem nélküli boldogulásra. Az állam abba a veszélyes helyzetbe került, hogy kénytelen volt elhanyagolni fontos és sürgető dolgokat, mint pl. a fővárosba beszállásolt katonák fizetését.

Költségvetéseink kiadási szekciójában a legfontosabb rész az, ami katonai kiadásokkal foglalkozik. Látható lesz, hogy ezidőben a szultáni csapatok, kapu kulu odzsakok fizetésének részesedése a nemzeti jövedelemből fokozatosan nőtt, egyre nagyobb terhet jelentve a kincstár számára. Ez legjobban akkor érthető meg, ha összehasonlítják a katonaság két legfontosabb részét, a janicsárokat és szpáhikat. A 4. tábla ehhez öt szempontot ad meg: (1) a csoportok létszámát, (2) minden csoport évesi fizetését, (3) a százalékot, melyet az évi összkiadásból igényeltek, (4) az egyes janicsárok és szpáhik átlagfizetését akcsében, (5) az egyének

4. tábla
Költségvetés

	A	B ²⁸	C	D
	1527/28	1567/68	1582/83	1669/70
Szám				
Janicsár	7,866	12,798	18,905	53,499
Szpáhi	5,088	8,739	8,366	14,070
Csoport össz. fizetése				
Janicsár	15,423,426	34,264,772	39,008,019	133,968,556
Szpáhi	30,957,300	29,460,182	49,799,767	69,456,552
Költségvetési %				
Janicsár	10.26	15.42	15.15	21.02
Szpáhi	20.60	26.84	18.06	10.90
Egyéni fiz. (akcse)				
Janicsár	1,955	2,677	2,063	2,487
Szpáhi	6,084	6,804	5,952	4,936
Egyéni fiz. (altun) ²⁹				
Janicsár	35.50	44.62	34.38	20.73
Szpáhi	110.62	113.40	99.21	41.14

fizetését aranyra átváltva.²⁷ Az 1528–1670-es időszak alatt a janicsárok száma hétszeresre, a szpáhiké háromszorosra nőtt. Növekedésük demonstrálja fontosságuk arányát a szultáni Hassa Orduban.

5. tétel

Tétel	Akcse	Százalék
Katonai kiadások	398,392,602	62.5
A palota kiadásai	189,208,403	29.5
A Divan hivatalainak kiadásai	5,032,512	0.7
Más kiadások	44,572,831	7.5
Összesen	637,206,348	100.0

Nyilvánvaló, hogy a csoportok tagjainak fizetett összegek, aranyba átszámítva, – hogy kiküszöböljük az akcse nagy értékcsökkenésének hatását –, csökkentek. Ez különösen igaz az 1584–86-os nagy devalváció után, amikor az akcse és az arany értéke közti különbség fokozódni kezdett. Pl.: a „D” költségvetés 25 %-os növekedést mutat ki akcsében a „C” költségvetéshez képest. A hivatalos árfolyam szerint azonban a „C” költségvetés 34,38 altunos átlag janicsár fizetése 20,73-ra esett a „D”-ben. Ha a 225 akcse (v. éppen 250): 1 altunhoz „szabadpiaci árfolyamot” használjuk, kitűnik, hogy az átlag évi fizetés még alacsonyabbra, 11,05 altunra esett. A szpáhik átlag évi fizetése, ami a táblázat szerint 99,21-ről 41,14 altunra esett, a szabadpiaci árfolyam alapján 21,93-ra vagy még alacsonyabbra csökkent volna. Mint ahogy korábban már elemeztük, a birodalom legkiválóbb csapatainak szegényes anyagi helyzete miatt a katonai osztály jövedelmét megélhetésük biztosítása érdekében valahogy növelni kellett. Ezért engedélyezték, hogy a katonák kereskedelmi vállalkozásokba fogjanak. Ez a katonai fegyelem romlását indította meg.

Folytatva a költségvetés szerkezetének, és különböző szempontjainak vizsgálatát, nyilvánvaló, hogy a költségvetési kiadások egy jelentős része másra ment el, mint a kapu kulu fizetések. Fontos kiadások voltak az erődök katonáinak fizetése, a flotta, a fegyverek és lövedékek, ruhaanyagok, hús és kenyéradagok költségei.

A „D” költségvetésben a 637.206.348 akcse 62,5 %-át (398.393.602 akcse) az alábbiak szerint költötték el:

<i>Tétel</i>	<i>Akcse</i>
Kapu Kulu fizetések	226.106.740
Kenyér, hús, ruházati kiadások	45.223.498
Tengerészeti, fegyvergyári és hajógyári munkások és néhány flottaparancsnok	41.291.808
Hajógyári és fegyvergyári anyagok és kemény kétszersült	23.766.976
Bizonyos erődök helyőrségének fizetése	62.003.602
Összesen	398.392.624

A „D” költségvetés általános formáját az 5. tábl. magyarázza. A legnagyobb kiadás, a Központi Állami Hfvatal által ellenőrzött jövedelem több mint 62 %-a katonai kiadásokra ment el. Ebből a központi hadsereg vonta el a legnagyobb részt.

A következő legmagasabb csoportban, a palotai kiadásokban a padišahin šahsi (a szultáni magánpénztár)-ra költött pénz vonhatja magára a figyelmünket.

Az „Egyiptomi Államkincstár” (Misir Hazinesi) jövedelme, ami több, mint fél millió altunt tett ki, a következőket fizette egyenesen a padišahin šahsinak. „A” költségvetésből 4,47 millió akcsét, „B” költségvetésből 4,58 milliót, „C” költségvetésből 6,67 milliót, és „D” költségvetésből 4,5 milliót. Külön gondoskodtak a nemzeti költségvetésben a tiszteletbeli díszköntösök (hil'at), esküvői és körülmetélési ünnepélyek, valamint utazási kiadások, „ajándékok” (bahşiş) és „alamizsnák” (sadaka) pénzfedezetéről.

E szekcióban a legnagyobb jelentőséggel a palota konyhai kiadásai bírnak. A négy költségvetésben egyenként 2,5–5,5–13,43 és 52,5 millió akcsét költöttek, „A”-tól „D” költségvetésig ez 20 %-os növekedés. Ugyanezen időszak alatt a palotakonyha szakácsainak ill. kisegítőinek száma 277-ről 844-re ill. 1372-re emelkedett.

A királyi istállók költségei is jelentős részét képezték e kiadásoknak. A költségvetésekben egyenként 5,5–6,73–5,51 és 21 millió akcsét adtak ki takarmányra, árpa, lószerszám és szekérvásárlásra. Az istálló-

munkások száma 2830, 4341, 4241 és 3633 volt, fizetésük pedig megközelítőleg 5, 6, 7 ill. 8 millió akcse.

Miután mind a palotai kiségitők száma, mind az áruk és ellátmányokért fizetett összegek nőttek, nehéz nem úgy érezni, hogy a Palota egyre többet költött fényűzésre és szertartásokra. Ennek egy másik jele a palota kapusok (kapıcı) számának növekedése is. A négy költségvetésben egyenként 319, 467, 716 és 1856 főt jegyeztek fel.

A palota különböző műhelyeiben dolgozó kézművesek száma a feljegyzésekben 886, 1016, 1505 és 949.

A „D” költségvetés 18, a nemzeti kincstárban (diş hazine) dolgozó kincstárost (hazinedâr) és 67 kiségitőt (sakird) sorol fel. A szultáni magánpénztár (iç hazine) 3 írnokot és 16 kiségitőt alkalmazott. A divan írkokok száma 37 volt, akik közül 15 doktor.

A fennmaradó kiadásokat „egyéb költségek” cím alatt összegezték. Ezek magukba foglalják a szultáni kíséret embereinek, a követeknek adott fizetséget, a cserkesz emír és a tatár kán évi fizetségét, a Szent Városoknak a hadszertartásokért fizetett összegeket és az ajándékokat, melyeket valamely, vakuf alapítvánnyal nem rendelkező királyi mecsetnek ajándékoztak.

3. AZ ÁLLAMI PÉNZÜGY SZÉTESÉSE ÉS ENNEK TÁRSADALMI ILLETVE POLITIKAI VISSZAHATÁSAI

A nagy mennyiségű nemesfém Európába való behozatala Afrikából, majd Amerikából mind társadalmi, mind katonai téren jelentős visszaesést eredményezett. Az európai államoknak, királyaik nevében, a kort jellemző arany- és ezürtláztól hajtva, legnagyobb gondja a gazdasági kapcsolatok és országaik nemesfémekkel való gazdagítása volt. Ez a gazdagodás utáni vágy különösen a modern idők megélhetési költségeinek növekedése és szükségleteinek megtöbbszöröződése miatt tűnt jogosnak. Új szükségleteinek hatalmas erejétől hajtva, ezek az államok úgy érezték, kötelesek olyan bevételekre szert tenni, amilyenre csak tudnak, minél nagyobb készleteket biztosítani, és államháztartásukat újjászervezni.

Ahogy azonban pénzügyi erejük nőtt, nőttek az államok közti vetélkedések is, egyre monarchikusabbak és „nacionalistábbak” lettek. A kor gazdagság utáni szenvedélye és az állandóan növekvő haderő utáni vágy egy egy modernizált nemzeti hadsereg felállítását, a sorozási módszerek

javítását és a fegyverzet tökéletesítését hozta magával. Egyes államok hirtelen megnövekedett pénzügyi és gazdasági potenciáljának köszönhetően a fegyverkezési és a központosított monarchikus hatalomért folyó versengés újabb politikai feszültséget szült, másrészt fokozta az állam új fegyvereinek, modern hadseregének használata utáni természetes vágyat, a „hódítással vagy pusztulással” járó hazárdírozást.

A 16. század második felében az oszmán birodalom ezekkel az újonnan meggazdagodott államokkal került összeütközésbe Közép- és Kelet-Európában, valamint a Földközi-tengeren és az Indiai-óceánon. Miután ezen államok új gazdasági erőt merítettek az afrikai aranyból, az amerikai ezüsből és a kapitalista kereskedelemből, az oszmánoknak egyre nehezebb lett győzelmeiket aratni felettük és új területeket foglalni. Az oszmánok figyelmét nem kerülhette el új ellenségük politikai hatalma Iránban sem, de az sem, hogy az új világhatalmak veszélyeztetik a birodalmat. Nyomásuk következtében az oszmánok úgy érezték, hogy háborút kell indítaniuk a határaikon állandóan gyarapodó ellenségeik ellen és szétzúzni őket, mielőtt még a veszély fokozódna. Hogy képesek legyenek megnyerni e háborúkat, új jövedelemforrások keresésére kényszerültek.

A TERRITORIÁLIS „FEUDÁLIS” CSAPATOK MEGSZÜNTETÉSE ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Követte ellenfelei hadseregének növekvő tökéletesítését és az oszmán birodalom úgy érezte, hogy kénytelen fokozatosan átalakítani a hadsereg szerkezetét és fegyverzetét, amely nagyobb részt területi és feudális lovasságból állt, és egyre inkább alkalmatlannak bizonyult a modern hadviselés szükségleteihez való alkalmazkodásra. Ez a katonai reform, mely magában foglalta a területi-feudális lovasság megszüntetését, nagy teher és közvetlen kiadás volt az állam számára. Ez az ősi javadalombirtokok (timarli sipahi) fokozatos elsorvasztását követelte meg, melyet eredetileg a provinciák feudális lovasságából álló, területi hadsereg fenntartására szántak.

Érdekes módon a török hadseregnek ez az organikus átszervezése az ebben érdekelt felek különösebb ellenállása vagy lázadása nélkül ment végbe. A monetáris gazdaság fejlődése és a hosszú infláció e katonai javadalombirtokokat már pénzügyi hanyatlásba döntötte. A középkori

jogokból és privilégiumokból felépülő timariota jövedelem nem volt képes megfelelni a modern fegyverkezéshez szükséges költségeknek és megnövekedett megélhetési költségeknek. Így a 16. sz. második felében kiterjedt infláció első áldozata a területi lovasság félf feudális katonai osztálya volt. A pénzügyi összeomlás lett az oka a pénzügyi és katonai leüllyedésének.

A timariota osztály volt az alapja az oszmán birodalom agrárszervezetének és adminisztrációjának. A birodalom történetének egyik fontos jelensége, hogy képtelenek voltak fennmaradni, mint birtokos arisztokrácia, és hogy kirekesztették őket, mint osztályt. Ez a katonai osztály eltűnt és átadta helyét egy másik, kevésbé organikus társadalmi osztálynak, mely eredete és újoncvasztási módja miatt kisebb társadalmi és politikai tekintélynek örvendett. Emiatt ez az új osztály még kevésbé volt alkalmas az oszmán társadalomnak egy olyan vázlat adni, mely lehetőséget biztosított volna társadalmi és gazdasági szervezetének az új idők követelményeihez való alakítására.

Ráadásul egy óriási hadseregnek a főváros közelébe tömörítése területi lovasság ellensúlyozása nélkül, állandó veszélyt jelentett az állambiztonságra és fenntartása óriási pénzügyi nehézségeket jelentett. A birodalmi hadsereget korábban jellemző nagy tekintélyt és szakmai hozzáértést lerombolták az események nyomására és végeérhetetlen háborúk alatt ostoba módon toborzott zsoldoscsapatok. Ez a korábban oly mintaszerű hadsereg most zavargások és lázadások központja lett. Gyakran a politikai riválisok által támogatva, bitorló vezetők által vezetve kihasználta a legkisebb politikai vagy pénzügyi nehézséget is, hogy saját igényeit helyezze előtérbe. Az átszervezett hadsereg és a reakció politikai erejének nyomása miatt az oszmán kormányzat nem volt szabad döntéseiben. Mindig kénytelen volt számításba venni e retrográd és anarchikus erő viselkedését.

A birodalmi hadsereg, hatalmának tudatában, bér- és privilégiumnővelési igényeiben, egyre követelőzőbb lett. Fokozatosan olyan óriási testületté vált, amelynek célja az ország kizsákmányolása az állam adminisztrációs és kincstári szervezetének segítségével. A hadsereg emberei, mint főadóbérlők, előjogokat kaptak és áthágva minden szabályt és szokásjogot, tevékenyen résztvettek a kereskedelemben,³⁰ nyereséges hasznot húzva e titkos üzletelésből. Üzleteket nyitottak, és sértően gyakoroltak ellenőrzést mesterségek és kereskedelem felett. Ez már a kato-

naság jogi immunitásánál fogva is könnyebb volt, mert testületi és állami szabályzatok nem kötötték őket.

A lelkiismeretlen katonák és bitorlók, groteszk szokásaikkal és magatartásukkal, szemben a tömegek fegyelmezett munkáséletével, nagy terhet rótt az ország társadalmi és gazdasági helyzetére. Sőt, mint a szervezetlenség és az elszegényedés közege, a hadsereg volt az oka a kor embe-
re erkölcsi romlásának is.

Így, az évi katonai járadékból élők csoportja – akiket a fővárosban vontak össze, vagy szétszórtak a birodalom minden sarkában – hasznot húztak osztályuk privilégiumaiból és úgy tettek, mintha egyfajta kereskedelmi középosztályt alkotnának. Kereskedelmük azonban mindig más üzletébe való beavatkozáson, és a katonai kiváltságok és engedmények alattomos kihasználásán alapult, kizsákmányolva az állam jövedelemforrásait és az ország gazdaságát. A hosszú infláció nyereségének felhalmozódása eredményeként Törökországban létrejött egy pénzügyi kapitalizmus, egy olyan gazdaságilag egyenlőtlen és kifejtetlen kapitalizmus, amely a bitorló katonák és a központi adminisztrációban levő cinkosaik kezébe került. Ez a fajta kapitalizmus valójában a pazarlás és a korrupció undok eszköze volt az állam kezében, szervezet a nép szisztematikus ki-
fosztására.

VÁLTOZÁSOK AZ OSZMÁN PÉNZÜGYI SZERVEZETBEN

A török hadsereg szervezetében történt változások, a központi kormány kezében lévő csapattestekre való hatékony koncentráció nagy mértékben megnövelte az állami költségvetés kiadásait. Az egységek zsoldjának évi háromszori kifizetése, egy modern háború viselésére képes hadsereg és hajóhad fenntartása, a hosszú és állandó háborúk okozta különleges költségek, az uralkodó és a magas funkcionáriusok egyre többbe kerülő fényűző életstílusa, és végül az emelkedő árak általános nyomása az államot egyre veszélyesebb pénzügyi helyzetbe sodorta.

Az állam hagyományos készletei nem voltak elegendőek az óriási hadsereg által létrehozott pénzügyi szakadék feltöltésére, szükségessé vált új jövedelemforrások keresése, tőke felszabadítása, új pénz verése, sőt minden kincstári lehetőség alapos kiaknázása.

A főadóbérlő kényelmes és megfelelő eszköz lett a birodalmi bir-
tokok jövedelmeinek összevonására, (amit, mint már említettük, a katonai

javadalombirtokok kárára megnöveltek).³⁰ Valójában sokan szövetkeztek arra a rendszerben, hogy ezeket a jövedelmeket a legmagasabb árat ajánlónak adják el.³¹ Figyelembe véve egy sikkasztással és hanyagsággal fokozottan gyanúsítható bürokratikus adminisztráció feltételezett veszteségét, az új rendszer nem jövedelmezhetett többet, mint a régi állami adminisztráció (emanet). Az új rendszerben a tulajdonosok egymással licitáltak, és emelték a birtokok árát. Nekik természetesen a bérlők kárára kellett pótolni veszteségeiket. Valójában, ha a birtok egyszer a tulajdonukba került, mindent elkövettek az összes lehetséges haszon kipréselésére. Ők megtalálták, úgymond, a határtalan kizsákmányolás titkát és nem haboztak azt akár törvénytelen eszközökkel is biztosítani.

Másrészt a főadóbérlők tartozásuk jelentős részét előlegben fizették az államnak, egyfajta „hitelügynökség”-ként viselkedtek egy olyan országban, ahol a nyilvános hitelintézmények hiánya erősen érezhető volt. Az állami jövedelmek bérbeadási rendszere lehetőséget adott nekik, hogy az ország távoli körzeteiben képviseljék az államot hatékony ellenőrzés nélkül, és mindazokkal az előjogokkal, ami a birodalmi kincstár egy ügynökének jár. Mindkettő hozzájárult a nép elnyomásához, és ez a birodalmi adminisztrációban zavar és pénzügyi egyenlőtlenség forrása lett.

Igy a hosszú infláció hatásai és a költséges háborúk szükséges kiadásainak emelkedése miatt is sürgetve, a birodalmi kormány szükségét érezte, hogy eszközöket találjon pénzügyi készletei fokozására, hogy magasabb bevételeket nyerjen a földjeiből, és hogy könnyebben nyerjen tőkét. Ezek a szükségletek vezettek a főadóbérlő rendszer felé. A pénzügyi adminisztrációs rendszer e változása nemcsak kielégítő nem volt, hanem hosszútávon még deficités és destruktív is. Az állami kiadások óriási növekedése miatt új eszközöket kellett találni az állami költségvetés hiányainak megszüntetésére.

Ilyen körülmények között a kormány kénytelen volt a jól ismert adóprocedurákhoz folyamodni, amelyek, mivel gyakrabban alkalmazták őket, jellegükben kezdtek megváltozni. A nyugati királyságok uralkodóihoz hasonlóan az oszmán szultánoknak is volt egyfajta *droit régalienje*, amely kivételes esetben feljogosította arra, hogy minden alattvalótól az egész birodalomban, beleértve a vazallusok javadalombirtokait is (anyagi) támogatást kérjen. Volt azonban egy nagy különbség a szultán joga, és az európai királyok *droit régalienje* között. Amíg az utóbbit abszolút hatalma gyakorlásában kivételes esetek bizonyos száma akadályozta, a szultán

teljesen megfontolása alapján gyakorolta hatalmát. A Nagy Birodalmi Tanács (Divan) döntése alapján a szultán nevében kiadott ferman alapján kivethették a „Divan Különleges Adóit” (Avâriz-i Divaniyye) vagy a „Szokásjog Adókat” (Tekâlif-i Örfiye) bármikor, ha erre szükség volt.³² Mivel a beszéd könnyen ment, ez az adózási mód, mely a 16. század elején valóban rendkívüli volt, a század végére szokásossá vált – felfogható Törökországban a modern adózás kezdetének is. Valójában egy ilyen adóztatási hatalom nagyon veszélyes eszköz egy anyagi csóddal fenyegetett kormány kezében. Használata nagyon is csábító egy központi, despotikus kormány számára, mivel disztribúciós adózási rendszer lévén, könnyű volt alkalmazni.

INFLÁCIÓ ÉS A VÁLTOZÁS A BÜROKRÁCIA GONDOLKODÁSMÓDJÁBAN

A 16. sz. második felének hosszú inflációs szakasza az oszmán birodalomban a súlyos pénzügyi válság és társadalmi nyugtalanság időszakává vált. Amíg az infláció létrehozta a *nouveaux riches* osztályát, számos, korábban jómódban élőt döntött nyomorúságba és elhagyatottságba. Az infláció hatalmas nehézségek forrását alkotta az állam számára, felszabadítva egy nagy, fényűzés utáni vágyat, zavarva a közmorált és sokakban az elégedetlenség és kizökkenség érzését keltve.

Az infláció, az „atlanti gazdasággal” való kapcsolat terméke, lényegesen megváltoztatta az oszmán bürokrácia gondolkodásmódját. Az infláció, a század gazdasági betegsége a határtalan költekezés bajával fertőzött meg mindenkit, nem utolsósorban a bürokráciát, nagyokat és kicsiket egyaránt, akik képesek voltak közhivatalok kihasználása révén tiltott haszon szerzésére. A kicsinyes megvesztegetés (bahşiş), az intrika és a közhivatalok kiürítésének szokásai széleskörűen elterjedtek, és a birodalmi adminisztráció tekintélyének és integritásának hanyatlását eredményezték. A kormány erkölcsi lealacsonyodása pénzalapjainak óriási arányú elherdálásához vezetett, amely az országot pénzügyi és politikai krízisbe taszította.

A MEZŐGAZDASÁGI URADALMAK (CSIFTLIK) KIALAKULÁSA

Kialakulásának történelmi körülményei miatt az oszmán birodalom mezőgazdaságára a kis paraszti birtokok voltak a jellemzőek. Ez hatalmas területeken az oszmán hódítás és kolonizáció, az arisztokrácia pusztulása és más okok miatt alakult így. Jólértelmezett történelmi körülmények ajándékozták meg az oszmán birodalmat a meghódított területek nagy részének állami tulajdonként való kezelésének szükségességével és lehetőségével. Az állami tulajdon bírói és adminisztrációs gépezete azonban nem volt elegendő, hogy megvédje a mezőgazdasági szerkezetet a gazdasági és társadalmi válságtól. A mezőgazdasági árak állandó emelkedése, a nyugati árak által nyomva felfelé, az élelmiszerekből nagy hasznot tett lehetővé. E haszonhajhászásból a főadóberlő adminisztrációs csalások és a parasztok kizsákmányolása révén annyit nyert, amennyit csak lehetséges volt. Azok, akik az ország gazdasági bajaiból és az inflációból hasznot húztak, egyre inkább kezdtek érdeklődni a vidék, mint biztos és profitáló befektetés iránt.³³ Az uzsora és a felhalmozás klaszszikus módszereivel élve növelték a mezőgazdasági kizsákmányolást, kettős szerepet játszva, az uzsorást és az úriembert.

4. SÜLYOS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG ÚTJÁN

A hosszú infláció hatásai, a fővárosi uzsorások beözönlése a falvakba, a hatalmas mezőgazdasági tulajdonok létrejötte, a parasztok állami és a főbérlok általi állandó és lelkiismeretfurdalás nélküli kizsákmányolása a pénzügyi válság idején súlyos következményekkel járt. Elüldözték a parasztokat földjeikről, ami általános elszegényedést, valamint a vidék elnéptelenedését okozták. Az infláció a hagyományos „feudális” lovaságot is megfosztotta tekintélyétől és boldogulásától. Mindehhez járult még a pusztulás és nyomorúság egy másik tényezője, a gyors népesség-növekedés. Pontosan a gazdasági szerkezetét fenyegető pillanatban egy olyan népesség-növekedés ment végbe az oszmán birodalomban, mely a megélhetés eszközeit meghaladta. Ez a kivételes demográfiai robbanás még az inflációnál és az agrárkrízisnél is jobban növelte a munkanélküliek hatát és nyomorúságát.³⁴

Hogyan találhattak munkaalkalmat ezek a gyökerüktől, megélhetési eszközüktől megfosztott emberek és osztályok?

1. A katonaság kiterjedt munkalehetőséget nyújtott. A végnélküli és kimerítő háborúk Perzsia és Ausztria ellen nagyarányú sorozásokat tettek szükségessé, hogy feltöltsék a hadsereg sorainak réseit. Lehetséges volt helyet találni egy nagyhatalmú ember személyi kíséretében is. A munkanélküliek (levend) tömege tartalék zsoldossereget alkotott, akik nem haboztak, hogy saját ezredeket alakítsanak saját szokásokkal és törvényekkel. A kor dokumentumai gyakran említenek ilyen csoportokat *sekban* vagy *saridzsa* néven, akik egy kormányzó szolgálatában álltak.³⁵ Amikor azonban vezetőjük meghalt, vagy elmozdították, e személyes kíséretéhez tartozó „egységek” kénytelenek voltak kisebb egységekre bomlani, és új gazdát találni. Amíg új alkalmazást találtak, a földből éltek. Ilyen körülmények között könnyen, talán szükségképpen váltak banditákká.

2. A földről elűzött parasztok nagy tömege keresett menedéket és bármilyen fajta munkát a nagyvárosokban. A 16. sz. végefelé a birodalom főbb városai tele voltak azokkal, akik azért jöttek, hogy „véget vessenek paraszti kizsákmányolásuknak” (csift-bozan). A kormány nyugtalan volt amiatt, hogy a városok a bűnözés és zavargás otthonai lesznek a rendes foglalkozás nélküliek számának növekedése miatt, akik silány és egészségtelen kalyibákban és kocsmákban laktak.

3. A hadseregen kívül a vallási, kulturális és adminisztratív szektorok is felszereltek egy helyet a felesleges népességnek. Abban az időben, amikor az infláció és társadalmi diszlokáció kizsákmányolta az embereket falvaikból és társadalmi osztályaikból, a különböző kulturális és adminisztrációs szolgáltatások már megteltek alacsonyabb rangú személyekkel. A tanulók számára nyitott jótékony menedékházakat szó szerint előzőnlőtték a befogadóképességüket messze meghaladó számú tanulók. Ezek az iskolák váltak mindenféle semmittevők és zugolódók központjává, a társadalmi és politikai izgatás centrumaivá. A városokból kilakoltatott munkanélküliek tanulóknak öltözve, felfegyverzett bandákba tömörültek és kényszerítették a parasztokat, hogy eltartsák őket.

Néha a parasztok, a birodalmi kincstár kizsákmányolásától ösztönözten szembeszálltak. A parasztok és „tanulók” fegyveres csatákat vívtak, és a kormányzó békefenntartó csapatainak, vagy néhány esetben a birodalmi hadseregnek a beavatkozása is szükséges volt. Az 1560–85 közötti évek levéltári dokumentumai között a központi kormányzathoz érkezett szenzációs jelentések végtelen áradatában rábukkanhatunk a

rendfenntartó erők és a lázadó tanulók különítményei közötti harcok és a tanulók által elkövetett rémtettek³⁶ forrásaira.

Az Anatóliában a különböző néven szított lázadások sorozatából egy bizonytalan eredetű bandavezér, Kara Jazidzsi összegyűjtötte a zúgolódókat és bűjtogatókat és hatalmas hadsereget szervezett belőlük. A Kara Jazidzsi által vezényelt csapatok ismételten képesek voltak arra, hogy az Isztambul küldötte erőket megverjék, s még olyan nagy városok, mint Kajszeri Tokat és Urfa elfoglalására is volt erejük. Kara Jazidzsi halála után a parancsnokság testvérére, Deli Hüszejinre szállt, aki 20.000 fős hadseregével megtámadta Nyugat-Anatólia leggazdagabb városait, és váltságdíjat követelt tőlük. A központi kormányzat bölcsnek tartotta, hogy kompromisszumot kössön vele, és fontos posztot ajánlott fel Deli Hüszejinnek és 400 tanácsadójának, amit azok elfogadtak.

Végül az ilyesfajta megoldások, melyekkel a birodalmi kormányhivatalok tekintélyét használták fel arra, hogy a főnököket minél könnyebben bírják kapitulációra, már nem voltak elegendőek a tűzvész megszüntetésére. Büntető expedíciók kiküldése vált szükségessé, melyek ugyanúgy, mint maguk a lázadások, véget vetettek a vidék prosperitásának. Kizsákmányolva mind a lázadó banditák, mind a lázadók leverésére kiküldött csapatok által, az anatóliai parasztok megszöktek, elhagyták földjeiket és falvaikat, vagy nomadizmusra, vagy a nagybirtokon való életre kényszerültek.

Jegyzetek

1. Isztambul, 1927, III, 348–75.
2. Vosztanie Kara Yazici-Deli Hasan v Turtsii, *Izd Ak. SSSR*, 85–93.
3. Celali Isyanlari (Ankara, 1943).
4. *Fahri Dalsar*: Bursada Ipekçilik (Isztambul, 1960).
5. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf devrinde Türkiyenin İktisadi vaziyeti. Belleten, (Isztambul, 1949, 1950), 51, 55.
6. *F. Braudel*: La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Epoque de Philippe II (Párizs, 1966) I. köt. 2. r.: Métaux précieux: Monnaies et prix, 448, 488.
7. *Ömer Lufti Barkan*: XV. asrin sonunda bazi büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatları, 5, 7, 9. sz. (1942).
8. *Ömer Lufti Barkan*: Edirne Askeri Kassâmina ait Tereke Defterleri. Belgeler, III. (1966), 1–479.
9. *Ömer Lufti Barkan*: L'organisation du travail, dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle. *Annales*, 6. sz. (1962), 1093–1106; uo.: Edirne

- ve çivarindaki bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. Belgeler, I. (1963), 235–377.
10. *Ömer Lutfi Barkan*: Türkiye şehirlerinin teşekkül ve inkişaf tarihi bakımından. İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş tarsına ait Araştırmalar. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII (1963), 239–398.
 11. E jegyzékek adatai a birodalmi imaretek (Sultanin İmaretlerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları) évi számadás-jegyzékeiből vannak a 2. és 3. sz. kivételével, amelyek a birodalmi paloták konyhai elszámolásaiból származnak. Néhány jegyzék a napév, néhány pedig a holdév alapján készült, így bizonyos eltérések elkerülhetetlenek az időszaki különbségekből adódóan. Ráadásnak a 9., 12., 15. és 19. sz. számadások az évnek csak hat hónapját, vagy még kevesebbet takarnak, amíg a 16-os egy 8 hónapos időszakot. Minden esetben, ahol több ár szerepelt ugyanarra a tételre, az érte fizetett átlagára használtak.
 12. Az itt szereplő adatok *Dr. Halil Sahillioğlu* kiadatlan doktori disszertációjából származnak: Kuruluşundan XVIIe asrin sonlarına kadar Osmanlı Para tarihi nakkinda bir deneme. (İsztambul, 1958).
 13. E számok Sahillioğlu tanulmányán alapulnak, ami a 3,072 g súlyú tebrizi dirhemre alapoz, amiről ő azt állítja, hogy azt használták a 17. sz. végi oszmán birodalomban. Az ezután használatos dirhem, melyet Ruminak neveztek, 3,207 g volt. Sahillioğlu állítása szerint a sultaninak nevezett oszmán aranyérme 1552-ben 3,572 g tiszta aranyat tartalmazott, szemben a kor velencei dukátjának 3,559 g-jával. 1552–60 között a sultani arany 3,544 g aranyat nyomott, 1563-ban pedig 3,517-et. 1641-ben 3,490-re, később pedig 3,464 g-ra esett. 1560–1641 között a velencei dukát 3,426 g-ra esett.
 14. Sahillioğlu már idézett munkája mellé lásd még: İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS. B/9 sz., mint *Barkan*: Tereke Defterleri-ben idézve, 447.
 15. *Braudel*, 490. Kimutatja, hogy ugyanabban az időben hasonló devalváció játszódott le Iránban, és hogy (480.) a legtöbb európai ország elszámolási pénzegysége ebben az időben szintén leértékelődött.
 16. Uo. 361–363. Saját kutatásaim két, 1520–35 és 1570–80-as népszámlálásról e tekintetben megerősítik Braudel hipotézisét az oszmán birodalmat illetően. Az anatóliai provinciák 56 %-kal növekedtek, a rumélieiak 71 %-kal, a birodalom 12 legnagyobb városa pedig, beleértve Isztambult, Aleppót, Damaszkuszt, 90 %-kal nőtt meg a 16. sz.-ban. (*Ö.L. Barkan*: Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I. (1957). Uo.: Defter-i Khakani, EI². Ez alkalommal nem lehetséges bebizonyítani a közvetlen kapcsolatot a népesség- és az árnövekedés között. Nekem úgy tűnik, hogy az első nem az utóbbi oka, hanem csak komolyabbá és veszélyesebbé tette a bekövetkező válságot.
 17. İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS B/9. sz. és *Barkan*, Tereke Defterleri, 447.
 18. Mint a Narh Defterek feljegyzéseiben látható, az akcse értéke akkorát esett, hogy bár elméletileg 120:1 altun volt a hivatalos arány, valójában 180 akcsét kellett fizetni egy aranyaltunért. Ehhez képest az árak ugyanígy vagy még jobban emelkedtek. Most a pénzszabályozással az akcse visszatért a 120:1

arányhoz, ami 1/3-os csökkenés, és az árakat ugyanilyen arányban csökkentették. Néhány áru ára az arany ár 2/3-ára csökkent. Hivatalos árlisták rögzítették a fizetendő összegeket: a kenyérből, melyből 115 dirhemet árultak akcsénként, most akcsénként 200-at adtak; 1 akcse most 120 dirhem finomkenyeret jelentett, nem 80-at. Egy kile liszt, ami korábban 120 akcse volt, most 80 lett; a kevésbé elfogadható liszt kilénként 75-ről 50-re csökkent, a rizs kilénként 56-ról 39-re, a méz okkánként 20-ról 13-ra, a vaj okkánként 26 akcséról 19-re. Még nagyobb különbség van az importált luxuscikkek áresésében. Pl. egy rőf finom francia bársony 1.200-ról 550-re esett, egy rőf genovai bársony 880-ról 400-ra, egy rőf „újonnan termelt” (nev-peyda) duplaszéles, finom, fekete posztó pedig 300-ról 120-ra. Az isztambuli II. Bajezid Imaret feljegyzéseiben (12. sz. a táblázaton), melyet egy évvel a hivatalosan rögzített árak életbelépése után készítették, a következőket találtuk: 1 kile búza átlagára 73,14 akcse; 1 kile rizs 88 akcse: 1 okka vaj 26; 1 okka méz 16; 1 okka bárány 10 akcse.

19. *Halil Sahilloğlu*: XVII'nci asrim ilk yarisinda Istanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici. Belgeler Dergisi, 2. köt. (1964) 223–228.
20. *Ahmed Refik*: Osmanli Imparatorluğunda Meskûkât. Türk Tarih Encümeni Mecmuasi, 6., 7., 8. és 10. sz. (Isztambul, 1330–40).
21. Bursa Arkeoloji Müzesi Arşivi, B/44, Kadi Sicilli, yp. 90–91. Ezen a hivatalos élelmiszerlistán Bursában egy kile jó búza 55 akcse, más búza pedig 40; az árpa 20; az egyiptomi rizs 50, a hazai rizs 40, egy okka vaj 20, olívaolaj 16, méz 12, bárány 8 akcse.
22. A pénzszabályozást illetően létezik egy Narh Defteri, amely megadja mindenféle élelmiszer és áru árát új piaci árán, ebben az időben Isztambulban. Ebben a defterterben az árak egy hajszálnyival magasabbak, mint az 1600-as defteréi, bár azonos átváltási arányban fejezték ki: egy akcséért 200 dirhem kenyeret lehetett kapni az 1600-as defterben, 150-et ebben; egy okka bárány 8 akcse egyikben, 9 a másikban, egy okka vaj 19 és 24 akcse, egy okka méz 11 és 13 akcse. Ez mutatja, ha szükséges, hogy a hivatalos arány rugalmas. (Az isztambuli defter: a Topkapi Sarayi Museum, Revan Kitaplığı No. 1934. Az 166-as defterért lásd 12. jegyzet forrását.)
23. Lásd 7. jegyzetet.
24. Uo.
25. A négy költségvetés közül három, melyeken e számok alapulnak az *Isztambul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasi*-ban jelentek meg mint „Osmanli Imparatorluğu bütçelerine ait notlar” (Az Oszmán Birodalom költségvetésére vonatkozó jegyzetek). A negyedik is meg fog jelenni a jövőben valamely lapban. Alább közölve a kötetek száma, és dátuma, melyekben megjelentek, együtt a költségvetések pénzügyi évével: (A) 1527/28, XV. köt. (1955), (B) 1567/68 XIX. köt. (1960), (C) 1581/82 kiadandó, (D) 1669/70, XVII. köt. (1961).
26. Hogy megtaláljuk a valódi értéket, az évenkénti bevételi számok, melyeket a költségvetésekben akcsében adtak meg, külön-külön lettek átváltva aranyra. Az adott korok csereértékei (resmi kur') szerint egy aranyérmének 55 akcse felelt meg „A”, 60 a „B” és „C” költségvetésekben, és 120 a „D” költségvetésben. Mint a 18. és 22-es jegyzet mutatja, infláció esetén az akcse értéke lecsökkent, és a hivatalos átváltási jegyzékkel szemben (resmi kur') egy másik,

szabad aranyra való átváltási arány lépett életbe. Amíg nem történt egy kiegyenlítés, a bérek és jövedelmek főfelügyelői (dar-gelirli maaş sahipleri) és a Pénzügyi Hivatal (devlet maliye idaresi) nagy nehézségeket élt át.

27. E költségvetésbe bennefoglaltatnak az acemi oğlan-ok, topçu-k és cephaneci-k is, akik együtt a nemzeti kiadás 1,98–3,07 %-át tették ki. Az acemi oğlan-ok, fiatalok, akiket munkaszázlójukba szerveztek építési, szállítási és kertészkedési feladatok végzésére, mielőtt janicsárokká váltak volna, 8.000–10.000-en voltak. A topçu-k (tüzérek) és a cephaneci-k (hadianyag ellátók) 1.377; 1.689; 1.645; és 2.445-en voltak a négy költségvetés alapján.
28. A személyenkénti évi átlagjövedelem emelkedése a „B” költségvetésben egy új szultán trónralépése miatti napi plusz 315 akcséval magyarázható, ami ez évben történt. Az összfizetések növekedése a kifizetettek számának gyarapodásával magyarázható. Ezek az új emberek, akiket az ocaokba soroltak be, együtt kb. 5.000 udvari testőrrel, résztvettek az anatóliai trónutódlási háborúban az új szultán oldalán. Az isztambuli Kapu Kuluk közül sokat egy későbbi elégedetlensége miatt töröltek a lajstromokról. Mindazonáltal hozzájárultak a költségvetés számainak kiemelkedéséhez.
29. Ezen összegek, a hivatalos árfolyamon alapulva az évi átlagfizetésnek megfelelő arany mennyiséget becsülik fel. Ebben az időben a szabad- és hivatalos árfolyam közti különbség óriási volt. Nyilvánvaló, hogy ez nagy problémákat kellett hogy okozzon a fizetési módokban. Egyrészt az állam nem szívesen adta ki azokat a külföldi arany- és ezüstterméket a hivatalos árfolyamon, amiket nagy nehézségek árán szedett be ugyanazon az árfolyamon. Másrészt az érintettek nem akartak fizetést elfogadni akcsében, mivel értéke a piacon rohamosan esett. Így akik a birodalomtól kaptak fizetést, igyekeztek amennyit lehet aranyban megkapni. Akkor fizetésüket 120 :akcse : 1 altun arányban kaphatták és 225 v. 250 : 1 arányban válthatták vissza arányaikat akcséra.
30. *Barkan*, Tereke Defterli, 59–74.
31. Ez a terjedés olyan intenzitást öltött, hogy a kisebb timarioták javadalombirtokait és a jótékonyági intézmények (vakuf) jövedelmeit is eladták az erre az üzletre specializálódott vállalkozóknak. Ez is mutatja az óriási jövedelem és pénzszükséget, a szükséglet, amelynek egy új, pénzügyi-spekulátor-osztály adott életet, akik a közérdek nagy kárára az állam adminisztratív káderei és a nép között álltak.
32. Ld. az „Avariz” szekciót az *İslam Anşiklopedisi*-ben, 2. köt. Isztambul.
33. *Barkan*, Tereke Defterli, 30–58. *Celari İsyamlari*, 36–43.
34. Ld. 16. jegyzet.
35. *Akdağ*: *Celali İsyamlari*, 44. *Mustafa Cezar*: *Osmanli Tarihinde Levendler* (Isztambul, 1965), *Güzel Sanatlar Akademisi Yayinlari*, 28. sz.
36. *Mustafa Akdağ*: *Türkiye Tarihinde İptimai Buhranlar serisinden: Medreseli İsyamlari*. *Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, XI. köt. (1950).

(Fordította: Ivancsics Irma)